

необхідності. Її слід виводити з площини дискусії в площину практики. Для нашої держави, яка прагне стати членом ЄС, варто взяти до уваги принцип “свободи створення освітніх закладів при дотриманні демократичних засад”, задекларований в Конституції Європейського Союзу (ст. 11.-74. Право на освіту).

І не від школи “батьки мають вимагати відповідного релігійного виховання їхніх дітей” (як це записано в рекомендаціях Круглого столу “Релігійна освіта в Україні” (від 16.09.2005 року – Центр Разумкова)¹⁹², а від своїх релігійних організацій. В школі діти мають одержувати наукові знання, а не ази релігійного чи атеїстичного світогляду. Разом з тим виховання, освіта будь-якого типу повинні бути сконцентровані на розвитку у підростаючого покоління незалежного мислення, критичної оцінки, дотримуванні високого морального рівня, толерантності у взаємовідносинах, спілкуванні людей.

*Л. Коваленко**

До проблем релігійної освіти в світській державі.

Предметом дослідження у цій статті є можливість організації релігійної освіти в Україні як світській державі. Під поняття релігійна освіта в даній статті підпадають ті форми освіти всіх рівнів, які організовані органами державної влади чи релігійними організаціями з метою забезпечення права особи навчатися релігії. Зокрема – навчання релігії у школі й поза школою (катехизація, християнська етика, недільні школи) та школи, створені або патронвані релігійними організаціями. Це питання розглядається у статті в перспективі конституційних постулатів про відокремлення держави і релігійних організацій та світськість освіти в Україні. Аналіз зроблено на підставі деяких норм міжнародного права, чинного українського законодавства та документів Католицької Церкви.

Насамперед треба визначити підставу права на релігійну освіту. По-перше, це релігійна свобода особи, що базується на притаманній кожній людині гідності. Вона об'єднує свободу совісті, світогляду, віровизнання та теїстичних, атеїстичних та антитеїстичних переконань. По-друге, це право кожного на розвиток особистості та на освіту. По-третє, це право батьків виховувати і навчати дітей відповідно до власних переконань.

Не менш важливим джерелом розуміння необхідності гарантій релігійного навчання повинна слугувати саме така концепція прав людини, яка визначає їх властивими і невід'ємними для кожної людини¹⁹³. Завдання держави у такій концепції чітко і стисло окреслене – якомога повніше забезпечувати реалізацію прав людини, узгоджуючи інтереси різних осіб для спільного добра.

Додатковою засадою більш повної реалізації права на релігійну освіту є субсидіарний (підтримуючий, допоміжний) характер органів державної влади стосовно інших суб'єктів суспільного діалогу, передовсім – сім'ї.

Саме з таких основних засад виникає обов'язок держави забезпечувати кожному можливість реалізації права на релігійну освіту. В ґраті суб'єктів цього права: батьків, релігійних організацій – першість належить індивідові як суб'єктові права.

Релігійна освіта, тобто можливість вільно навчати та навчатися вибраної релігії, становить невід'ємний елемент права на свободу совісті. Світськість держави у сфері освіти можна трактувати позитивно, у сенсі: розмежування, тобто автономії державної та релігійної сфер; пріоритетності права відповідних органів державної влади забезпечувати організацію публічної освіти громадян; а також співпраці різних суб'єктів суспільних відносин для досягнення спільного блага. Світськість освіти можна розуміти також негативно, у сенсі заперечення права людини на альтернативний характер виховання і навчання, панування та формування єдиного світського світогляду. В останньому випадку реальною є небезпека збереження монополії держави на освіту та домінування державних інтересів над правами особи, приватизації релігійних вартостей, витіснення їх із суспільного діалогу.

У ст. 18 *Загальної Декларації прав людини* (ООН, 1948) говориться про те, що “кожна людина має право на свободу думки, совісті та релігії; це право передбачає свободу змінювати свою релігію або переконання і свободу сповідувати свою релігію або переконання як одноособово, так і спільно з іншими, прилюдно або приватним чином в ученні, богослужінні та здійсненні релігійних і ритуальних обрядів”. Аналіз оригінального тексту Декларації виявляє дещо звужене трактування офіційним українським

¹⁹² Див.: Національна безпека і оборона. – 2005. – № 8. – С. 2.

* *Заступник директора Інституту релігії та суспільства УКУ, доктор права.*

¹⁹³ The New Dictionary of Catholic Social Thought / Ed. J. A. Dwyer. – Collegiville, Minnesota, 1994. (Далі – *New Dictionary*). – Р. 455-470; P. Sieghart. The International Law of Human Rights. – Oxford, 1983. 5. New Dictionary, див. прим. 5. – Р. 927-929.

перекладачем права на свободу совісті, а саме – виключення права на навчання зі складових елементів свободи совісті, адже вираз “в ученні”, вжитий українським перекладачем, означає “в догматах”, “в засадах”¹⁹⁴.

У ст. 18 *Міжнародного пакту про громадянські та політичні права* (ООН, 1966) говориться про обов'язок держав, що його підписали, “шанувати свободу батьків або тих, хто їх заступає згідно з правом, забезпечувати своїм дітям релігійне і моральне виховання за власними переконаннями”. З цієї норми виникає вимога до держави створити умови для вивчення релігії. Оскільки в соціально-економічних умовах України державні школи є найбільш прийнятними для більшості батьків, то певно слід створити умови для вивчення релігії саме в державних освітніх закладах.

У *Першому протоколі до Конвенції про захист прав і основних свобод людини* 1950 року чітко зазначено, що жодна людина не може бути позбавлена права на освіту, а держава має поважати право батьків відповідно до їхніх релігійних і філософських переконань забезпечувати освіту і навчання своїх дітей (ст. 2).

Конвенція ЮНЕСКО від 5 грудня 1960 року *Про боротьбу з дискримінацією в галузі освіти* зобов'язала держави до скасування всіх дискримінаційних законодавчих та виконавчих норм, а також припинення всіх такого роду адміністративних дій у сфері освіти (ст. 3а). Крім того, у Конвенції визначається обов'язок держави гарантувати батькам або тим, хто їх, згідно з правом, заступає, вільну можливість посилати дітей до недержавних освітніх закладів, які відповідають мінімальним, визначеним або затвердженим відповідними освітніми органами, вимогам (ст. 5б).

Широко трактує право на релігійну свободу, в тому числі і право на релігійну освіту, Декларація *Про ліквідацію усіх форм нетерпимості та дискримінації на підставі релігії чи переконань* (ООН, 1981). У цьому документі, окрім підтвердження попередніх стандартів, право на релігійну освіту було утверджене як власне право релігійних організацій здійснювати навчання релігії публічно чи приватно, індивідуально або разом з іншими в місцях, відповідних для цього (ст. 6).

Таким чином, згідно з міжнародними стандартами, право навчати та навчатися релігії становить суттєву складову свободи совісті і є додатковою гарантією вільного й повного розвитку людської особистості. Твердження про те, що освітня діяльність, зокрема утримання шкіл, є неправомірною формою поширення віри, оскільки стосується найвразливішої групи – дітей, ставить під сумнів пріоритетне право батьків вирішувати, чи відвідуватимуть їхні діти такі школи. Крім того, якщо у таких школах дотримуватимуться визначеного стандарту освіти й не вестиметься прозелітична діяльність, то органи державної влади не матимуть законних підстав не підтримувати їх.

Адекватним праву релігійних організацій на створення та організацію приватних шкіл є обов'язок таких освітніх закладів дотримуватися стандартів освіти і техніки безпеки, визначених державним правом. Очевидно, що в питанні допуску до навчання та в освітній політиці релігійних шкіл не повинно бути дискримінації на підставі раси, національної приналежності, мови, стану чи статі¹⁹⁵.

Усе, що стосується людської особи, її гідності, становить фундамент державно-церковних відносин, а також основу для діалогу між державою та релігійними організаціями й Церквою. Тим паче, співпраця повинна охоплювати всю сферу формування людини, і передовсім – духовного, культурного та морального виховання. Сприятиме налагодженню спільних дій коротке представлення того, як Українська Греко-Католицька Церква розуміє католицьку школу. Слід зазначити, що Церква не тільки надає величезного значення освіті в житті людини, її впливові на поступ сучасного суспільства, а й визнає за собою право співдіяти розвиткові освіти. Власне право накладає на Церкву обов'язок різними шляхами допомагати батькам у вихованні дітей, передовсім катехизією та організацією католицьких шкіл¹⁹⁶.

¹⁹⁴ “...to manifest his religion or belief in teaching, practice, worship and observance”. “Учення (вчення),[...] сукупність основних положень якої-небудь релігії, віровчення” (Новий тлумачний словник української мови у чотирьох томах. – К., 1998. – Т. 4. – С. 660); аналогічно визначає цей термін “Великий тлумачний словник сучасної української мови”. Ред. В. Бусел.– К., 2001.

¹⁹⁵ Згідно з Декларацією ООН щодо запобігання усіх форм нетерпимості та дискримінації з огляду на релігію та переконання з 1981 року, дискримінація означає встановлення будь-яких різниць, винятків, обмежень або привілеїв на підставі релігії чи переконань, що має на меті або спричинило часткове або повне обмеження щодо рівного з усіма визнання, користування чи здійснення прав людини та основних свобод (п.2, ст.2). Див.: Shelton D., Kiss A. A Draft Model Law on Freedom of Religion.// *Religious Human Rights in Global Perspective. – Vol 2 Legal Perspectives*, ed. J. D. van der Vyver, J. Witte, Jr, Martinus Nijhoff publishers.— The Hague/Boston/London, 1996.— P.562-566, 584.

¹⁹⁶ Власним правом Греко-Католицької Церкви є передовсім Кодекс канонів Східних Церков (ККСЦ) 1991 року, проголошений папою Іваном Павлом II. Текст див.: Кодекс канонів Східних Церков, латинсько-українське видання.— Рим, 1993.

Католицька школа це – загальноосвітній навчальний заклад, у якому весь навчально-виховний процес будується на визнанні Бога центром формування людської особи. Окрім забезпечення високого рівня освіти та підготовки до подальшого навчання чи праці в суспільстві, завданням католицької школи є: створювати шкільну спільноту, атмосфера в якій наповнена євангельським духом свободи і любові; допомагати молодій людині, щоб вона, розвиваючи власну особистість, зростала як “нове створіння”; розглядати всю людську культуру через звістку про спасіння, щоби знання, які вихованці здобувають про світ, життя і людину, були осяяні вірою (пор. ККСЦ, кан. 634). Завданнями католицької школи також є допомога батькам у вихованні дітей свідомими власних прав та обов'язків і забезпечення їхнього релігійного виховання (пор. ККСЦ, кан.628, §2), здійснення гуманного і суспільного формування молоді (пор. ККСЦ, кан.634, §3) та підготовка учнів до подальшої освіти та праці. Виховання в католицькій школі повинно сприяти наповненню життя людини Христовим духом, повній самореалізації людської особи, досягненню спільного добра національної і загальнолюдської спільноти та побудові більш людяного світу¹⁹⁷.

Створення або визнання католицької школи належить до компетенції єпархіального єпископа або вищої церковної влади (Синоду єпископів УГКЦ або, у деяких випадках, Римської Апостольської Столиці). У своїй діяльності католицька школа керується загальним і партикулярним канонічним правом, окремими постановами компетентної церковної влади, статутом УГКЦ, статутом єпархії, власним статутом, затвердженим єпархіальним єпископом, а також, очевидно, чинним законодавством України. Для канонічного права школа, створена або визнана церковною владою, є юридичною особою. Для отримання цивільної правоздатності їй треба дотримуватися приписів чинного українського законодавства у сфері освіти, тобто затвердити статут, отримати ліцензію на надання освітніх послуг і підготовку фахівців різних рівнів кваліфікації та пройти процедуру акредитації у відповідних державних органах.

Необхідно додати, що католицька школа відкрита не тільки для всіх вірних Католицької Церкви, а й для вірних інших Церков і церковних спільнот та всіх бажаючих. Замикання у своєму середовищі, створення “гетто” або “резервації” є спокусливим варіантом відповіді викликам сучасності, який, однак, загрожує поступовою втратою спільної мови у суспільстві. До педагогічних працівників католицької школи, окрім загальноприйнятих вимог: високих моральних якостей, відповідної педагогічної освіти, належного рівня професійної підготовки, ставиться додаткова вимога – поділяти світогляд, відповідний меті та духу католицької школи. Причому така додаткова вимога цілком не суперечить міжнародним стандартам. Вихователі повинні приділяти увагу цілісному формуванню людської особи, щоб через гармонійний розвиток фізичних, інтелектуальних і моральних якостей діти готувалися до пізнання Бога і любові до нього, до усвідомлення людських і моральних цінностей та прийняття їх зі справжньою свободою й почуттям справедливості та співвідповідальності (пор. ККСЦ, кан.629). Усі вчителі повинні “свідомством свого життя служити прикладом і діяти спільно передусім із батьками, а також з іншими школами” чи організаціями (див. ККСЦ, кан.639). Джерелами фінансування католицької школи можуть бути кошти фізичних і юридичних осіб, благодійні внески фізичних та юридичних осіб, а також державні дотації. Єпархіальний єпископ має право контролювати діяльність католицької школи, а також ліквідувати її або відкликати визнання, якщо її діяльність не відповідає вимогам канонічного права.

Згідно з Конституцією України, Законом України “Про свободу совісті та релігійні організації” та Законом України “Про освіту”, в Україні “школа відокремлена від церкви”. У Конституції (ч. 3 ст. 35) лаконічно стверджено (а точніше – майже повторено т. зв. лєнінський декрет 1919 року): “Церква і релігійні організації в Україні відокремлені від держави, а школа - від церкви”. У ст. 53, де проголошується право кожного на освіту, у ч. 5 виокремлено права національних меншин у сфері навчання, натомість не згадано окремо релігійних чи світоглядних інтересів громадян. Стислість конституційних норм залишає простір для їх тлумачення та конкретизації з урахуванням міжнародних норм та досвіду, а також традицій і потреб українського суспільства.

Незважаючи на загальнопоширене твердження про те, що чинне законодавство не допускає існування релігійних шкіл, у Законі України “Про свободу совісті та релігійні організації” від 23 квітня 1991 року можна знайти ряд положень стосовно можливості їх відкриття. Насамперед треба зазначити, що у ст. 6 Закону, яка у назві повторює конституційний принцип відокремлення школи від Церкви (релігійних організацій), чітко зазначено, які саме школи мають на увазі: “державна система освіти відокремлена від церкви (релігійних організацій), має світський характер”. Це важливе уточнення відкриває достатньо широкі можливості перед релігійними організаціями в якості патронів (засновників чи співзасновників)

¹⁹⁷ Див.: II Ватиканський Собор. Декларація про християнське виховання *Gravissimum educationi*, п.3 //: Документи Другого Ватиканського Собору. – Львів, 1996.

приватних навчальних закладів і створює альтернативу для батьків, які бажають дати дітям релігійне виховання.

Крім того, у Законі є ряд загальних гарантій, які сприяють здійсненню громадянами права на релігійну освіту. По-перше, громадяни України є рівними перед законом і мають рівні права в усіх галузях економічного, політичного, соціального і культурного життя незалежно від їх ставлення до релігії (ч. 1 ст. 4). Тим самим “будь-яке пряме чи непряме обмеження прав, встановлення прямих чи непрямих переваг громадян залежно від їх ставлення до релігії [...] тягне за собою відповідальність, встановлену законом” (ч. 2 ст. 4). Доступ до різних видів і рівнів освіти надається громадянам незалежно від їх ставлення до релігії (ч.1 ст.6). “Громадяни можуть навчатися релігійного віровчення та здобувати релігійну освіту індивідуально або разом з іншими ...” (там само).

По-друге, держава гарантує батькам або особам, які їх замінюють, право виховувати своїх дітей відповідно до своїх власних переконань (ч. 4 ст. 3). Доцільно, однак, виразно додати також право батьків навчати дітей відповідно до власних переконань і врахувати право дитини на релігійну свободу, зважаючи на ступінь її загального розвитку.

По-третє, релігійні організації мають право “відповідно до своїх внутрішніх настанов створювати для релігійної освіти дітей і дорослих навчальні заклади і групи, а також проводити навчання в інших формах, використовуючи для цього приміщення, що їм належать або надаються у користування” (ст. 6). Мало того, держава зобов’язується захищати права і законні інтереси релігійних організацій; сприяти встановленню відносин взаємної релігійної і світоглядної терпимості й поваги між громадянами, які сповідують релігію або не сповідують її, між віруючими різних віросповідань та їх релігійними організаціями; поважати традиції та внутрішні настанови релігійних організацій, якщо вони не суперечать чинному законодавству, і не втручатися у здійснювану в межах закону діяльність релігійних організацій (ст. 5). Однак при такому формулюванні норм закону залишається загалом нев’язаним питання щодо точного місця проведення навчання і виникає обґрунтований сумнів, чи можуть релігійні організації навчати в публічних закладах – скажімо, у державних школах – на факультативній основі.

На жаль, хоча Закон України “Про освіту” прийнято пізніше (у травні 1991 року), ніж Закон України “Про свободу совісті та релігійні організації” (квітень 1991 року), його аналіз показує значну неузгодженість у питанні тлумачення конституційної засади відокремлення школи від церкви та гарантій реалізації права на релігійну освіту. Зокрема, у ст. 6 серед основних принципів освіти в Україні проголошено незалежність освіти від релігійних організацій та її науковий, світський характер. Крім того, у цьому законі декларується світський характер освітніх закладів усіх форм власності (ст. 6, 8, та 9). Заклади освіти в Україні незалежно від форм власності відокремлені від Церкви (релігійних організацій), мають світський характер, крім закладів освіти, заснованих релігійними організаціями (ст. 9). Крім того, згідно зі ст. 8 цього ж Закону, навчально-виховний процес у закладах освіти повинен бути вільним від втручання релігійних організацій; залучення учнів чи студентів до участі в релігійних заходах під час навчально-виховного процесу не допускається.

Однак, згідно з нормою ст. 18, у якій визначено умови створення закладів освіти, серед засновників перераховані не тільки органи державної виконавчої влади чи місцевого самоврядування та фізичні особи (громадяни України), але й підприємства, установи, організації незалежно від форм власності, при умові володіння ними необхідною матеріально-технічною та науково-методичною базою, а також наявності педагогічних кадрів. Це дає опосередковане право виступати в ролі засновників закладів освіти також і релігійним організаціям. На жаль, знову-таки, у поданому в цій же статті переліку потреб, для задоволення яких створюються освітні заклади (соціально-економічні, національні, культурно-освітні), релігійні чи світоглядні потреби виразно не згадані.

Проте такий перелік, безумовно, не можна вважати вичерпним. Мало того, оскільки загальні інтерпретаційні принципи не дають можливості тлумачити правові норми таким чином, щоби тим самим обмежувалися права особи чи громадянина, хіба що про це виразно зазначено, можна піддати сумніву правомірність твердження про абсолютну світськість усіх закладів освіти.

Отже, після короткого аналізу Закону України “Про освіту” можна стверджувати про відсутність виразної заборони релігійним організаціям створювати чи співзасновувати освітні заклади, що дає підстави вважати незаконною практикою відмови органів державної влади визнавати створення, скажімо, католицької школи. На практиці, згідно з чинним законодавством, релігійні організації організують навчання релігії в недільних школах, тобто в храмі або при храмі, а чи ж створюють заклади, які визнаються державою не освітніми, а релігійними. Учителі релігії, однак, у такому випадку не користуються вчительськими правами і пільгами, а учні – не мають можливості отримати дипломи державного зразка. Питання, чи можна в такій ситуації вважати право на релігійне навчання реально забезпеченим, видається обґрунтованим.

Великою проблемою (аналіз якої вимагає окремого дослідження) є відсутність визнання державою богослов'я (теології) та пов'язаних із ним дисциплін як наукової спеціальності. Причому проблема ця стосується не тільки релігійних освітніх закладів (відсутність їх ліцензування та акредитації), а й спричинює порушення прав громадян України, зокрема на вибір форми освіти, працевлаштування, а в деяких випадках – зумовлює особливості правового статусу. Потрібно зазначити, що введення в програму вищих навчальних закладів релігієзнавства не вирішує питання забезпечення реалізації права на релігійну освіту, оскільки це предмет суто інформативного характеру, тим часом як релігійна свобода передбачає вивчення і виховання у конкретній релігії. Важливо, щоб для вирішення питань ліцензування й акредитації такого типу закладів та надання ними наукових ступенів у Міністерстві освіти не створювався окремий підрозділ, а щоб усі ці процедури здійснювалися на загальних засадах. Для цього передовсім необхідно розробити систему оцінки рівня освіти та визнання наукових ступенів, спільну для всіх освітніх закладів.

На закінчення, треба згадати ще одну проблему релігійної освіти. У деяких регіонах (головним чином у західних областях України) в порядку експерименту за рішенням місцевих органів влади у загальноосвітніх школах проводяться уроки з християнської етики. Цей вимушений крок, до певної міри сурогат релігійного навчання, може бути виправданий лише відсутністю належних правових гарантій прав дітей та батьків. Більше того, відсутність адекватної правової бази дозволяє органам державної влади проявляти необмежену ініціативу – скажімо, обов'язкове відвідування уроків, обов'язкова атестація тощо. У деяких випадках така практика створює загрозу дискримінації як окремих осіб, так і цілих груп.

Слід зазначити, що це радше вимушений “позаконний” крок, який свідчить про існування проблеми, а не про її властиве вирішення. Першим і основним кроком на шляху до вирішення проблеми релігійної освіти на будь-якому рівні повинно бути усвідомлення, що підставою права на релігійну освіту і виховання є право конкретної особи – дитини, яку представляють батьки, тимчасом як на релігійних організаціях та державних органах влади лежить обов'язок забезпечити реалізацію цього права.

У цьому контексті необхідно вкотре наголосити на потребі прийняття нового Закону *Про освіту*, який допускатиме факультативне вивчення релігії у державних школах та існування приватних шкіл під патронатом релігійних організацій¹⁹⁸. У такому законі повинні бути виразно окреслені компетенції релігійних організацій, а також гарантії здійснення державою її прав та обов'язків щодо всієї системи освіти. З огляду на ці ж питання вимагає змін також чинний Закон *Про свободу совісті*. У нього треба вписати виразне право релігійних організацій створювати освітні заклади всіх рівнів акредитації, а також забезпечувати на вимогу батьків надання релігійної освіти дітям у державних школах на факультативній основі. Таким чином, релігійні організації не втручатимуться в навчання інших предметів, а держава не навчатиме і не визнаватиме принципів і правд віри, що цілком відповідатиме засаді світськості освіти в державних закладах.

Підсумовуючи, слід відзначити, що створення в Україні можливості організації релігійної освіти різних форм та видів є нагальним обов'язком держави не тільки з огляду на виконання стандартів дотримання прав особи, але й точки зору інтересів самої держави, її стабільності та поступу. Адже згідно з принципами, визнаними міжнародною спільнотою, громадянин має обов'язки тільки перед тією державою, у якій можливий вільний і повний розвиток його особистості.

*Г. Друзенко**

Реституція як відновлення історичної справедливості.

20 листопада 2003 року Верховна Рада України відхилила урядовий законопроект, зареєстрований за № 1281, «Про внесення змін до Закону України "Про свободу совісті та релігійні організації"» (нова редакція). Таким чином, вже п'ята за останні шість років спроба провести в парламенті крізь процедуру першого читання підготовлені Державним комітетом України у справах релігій законопроекти, що мають

¹⁹⁸ Для прикладу: у Польщі, згідно з Законом *Про систему освіти* 1991 року (Dziennik ustaw 1991 nr 95 poz. 425) та розпорядженням Міністра освіти *У справі умов і форм навчання релігії у публічних школах* від 14 квітня 1992 року (Dziennik ustaw 1992 nr 36 poz. 155) усі, визнані законом, релігійні організації мають право проводити в школі навчання релігії в обсязі 2 години на тиждень, якщо у класі є принаймні 7 учнів, які сповідують цю релігію. Релігійні організації та держава спільно провадять контроль за викладанням релігії. Про дискусії, що виникали в Польщі навколо релігійної освіти, див. також: Nauczanie religji w szkole w państwie demokratycznym (red. J. Krucowski)— Lublin, 1991; Męzglewski A. Katecheza i szkolnictwo wyznaniowe.// Prawo wyznaniowe w III Rzeczypospolitej (pod. red. H. Misztala).— Lublin, 2001.

* Юридичний радник Комітету Верховної Ради України з питань європейської інтеграції, віце-президент Інституту європейської інтеграції (Ряшів, Польща). (друкується за: risu.org.ua).